

Urmia University

Journal of Historical Findings

Volume 2, Number 1, Spring 2025

Online ISSN: 3060-6411

<https://jhf.urmia.ac.ir/>

A genealogical analysis of the religious reform thought of Mir Hamid Husain Hindi

Ghasem Mohseni Meri ¹

1- Postdoctoral scholar, Theology, Quran and Hadith Sciences, Payam Noor University, Visiting Professor, Islamic Azad University, Islamshahr, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/05/07 Accepted: 2025/07/14 pp: 28- 43 Keywords: Islam; Genealogy; Shi'a; Indian Subcontinent; Mir Hamid Husain.	Thought emerges from heterogeneous cultural, social, and political elements within human society. This intellectual activity does not remain confined to the mind but manifests in behavior and concrete action. Theological and jurisprudential ideas are products of this very kind of synthesis, as they not only involve theoretical and mental processes but, through norm-setting rulings oriented toward reality, provide the grounds for social practice. Accordingly, the genealogical formation of the religious thought of Mir Hamid Husain Hindi was rooted in the temporal and spatial conditions of his lived experience. His intellectual concern was a reaction to the movement of religious reform and the call for a return to ancestral tradition among Sunni scholars of the Indian subcontinent-what was commonly termed "purification from superstitions." In response, Mir Hamid Husain, while preserving the doctrinal heritage of his Shi'a co-religionists, made extensive efforts-both intellectually and practically-to dismantle the arguments posed by critics, particularly in the domain of Imamate. Adopting a Shi'a approach, he not only addressed objections from non-Shi'a circles but also aimed to promote his distinct religious beliefs across the region. Simultaneously, he sought to structure a framework of resistance against external forces such as British colonial dominance, as well as internal elements like sectarian diversity and inter-religious plurality. This study, using a descriptive-analytical method, seeks to explicate the genealogical and epistemological dimensions of Mir Hamid Husain's thought and examine his role in responding to the project of reforming and reconstructing Islamic thought among Indian Muslims.
	Citation: Mohseni Meri, G. (2025). A genealogical analysis of the religious reform thought of Mir Hamid Husain Hindi. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 28-43. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56178.1037 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.3.1

Extended Abstract

Introduction

Understanding historical thought is not limited to the traditional, totalizing perspective but can also be approached through a non-linear framework based on genealogical methodology and discursive components. Systems of thought do not emerge in a vacuum; in this regard, historical phenomena, like signs, can be traced in connection with other contextual signs. Historical narratives contain signifying elements that have developed in connection with contextual signs. The formation of narrative (theological) knowledge is shaped by the contextual conditions and exigencies of the period in which it emerged, as well as by the diverse political, social, and cultural currents of the time. The generative factors of such phenomena can be traced in metalinguistic components within the historical mode of existence, including religious fanaticism, psychological elements such as attachment to individual and social ideals, affiliation with social institutions like religion and particular religious sects, and geographical determinants. The political and social transformations in the 13th and 14th centuries AH in the Indian subcontinent reflect the concerns, problems, and existential issues of human beings in that Islamic era, which can be understood through the philosophical framework of existentialism. In this perspective, the human being, as the knowing subject, occupies the central position in understanding and thought, and by drawing on the elements of individuality, choice, freedom, and responsibility, which constitute the core of personal existence, a distinct intellectual current was formed. Accordingly, religious and sectarian groups, drawing on their lived experience and selecting specific traditional teachings and inherited doctrines, placed trust and confidence in them, emphasized the superiority and transcendence of their own religion, and sought to depict rival creeds as superstitious and lacking sacred value. In the midst of political transformations and the

growing influence of British colonial power, some individuals, influenced by that context, adopted the value system and intellectual framework of Western knowledge, began to criticize their own tradition, and subsequently undertook a reexamination of their religious creed. At the outset, mere adherence to and acceptance of a particular religion or sect gradually weakened the followers' sense of fairness and neutrality toward the beliefs of others, rendering those beliefs as alien and illegitimate. They invested their theoretical and practical commitment in portraying those alternative doctrines as baseless. The assumption of exclusive truth for oneself and one's institutional or tribal affiliates, along with the denial of legitimacy to others, created a foundation for both intellectual and practical forms of violence. On this basis, acts of violence against the Shi'a tradition have historically taken two forms over time: ideological confrontation and physical action carried out by other Islamic sects. In the course of intellectual conflict, numerous works were continuously written attacking Shi'ism, and in response, Shi'a scholars authored refutations to defend the foundations of their faith. The violent atmosphere of the eleventh century AH was intensified under the rule of the Ottoman Sultan Murad IV (1032–1049 AH), particularly following the Ottoman occupation of Iraq during the Safavid era. This escalation was fueled by a fatwa of takfir against the Shi'a and the legitimization of their killing and bloodshed, issued by the Hanafi jurist Nuh Afandi (d. 1070 AH), who supported the Ottoman monarch. Within this context, the work *Abaqat al-Anwar* by Mir Hamid Husain Hindi (1246–1306 AH) stands out as a prominent refutation written in Persian against *Tuhfa Ithna Ashariyya* (*Nasihah al-Mu'minin wa Fadihat al-Shayatin*), authored by Shah Abdul Aziz Dehlavi (1159–1239 AH), known as "Siraj al-Hind," one of the prominent Salafi scholars of India. This exchange reflects the

sectarian and polemical environment of that period. Furthermore, it should be added that theoretically, studies on the thought and scholarly work of Mir Hamid Hussain have been conducted from multiple perspectives. However, most studies from an epistemological standpoint are based on the Shiite belief that praises the knowledge of the author of the book "Abqaat" while criticizing the author of "Tuhfat al-Ithna Ashariyyah", who, due to a misinterpretation of Shiite teachings, turned towards them. The writing in the form of a book entitled "Mir Hamid Hussain" by Mohammad Reza Hakimi (1362 SH) dealt with the life, scientific lifestyle, and works of Mir Hamid Hussain. The text "Re-reading the Scientific Life of Allameh Sayyed Mir Hamid Hussain, Al-Durar al-Saniyyah fi al-Makatib wal-Mansha'at al-'Arabiyyah" by Sayyed Javad Mousavi (1389 SH) addressed the scientific and practical life aspects of Mir Hamid Hussain. The article Methodology of Book Criticism by Allameh Mir Hamid Hussain Hindi in Abqaat al-Anwar and the Bibliography of Abqaat al-Anwar by Ya'qubi (1394 SH) discusses the method used in the book Abqaat al-Anwar. It explains that the book, in proving and identifying fabricated narrations as a rebuttal to the claims of Shah Abd al-Aziz and other opponents, employs a detailed examination of the isnad (chain of transmission) and dalalah (implications) of hadith.

Material & Methods

The present study, using a genealogical approach and discursive components, seeks to examine the epistemological foundations of Mir Hamid Husain and his role in responding to the ideas of reforming and reconstructing Islamic thought among Indian Muslims.

Results and discussion

The religious thought of Mir Hamid Husain Hindi was shaped by his lived temporal and

spatial context and emerged as a response to the Sunni reformist movement in the Indian subcontinent, which emphasized a return to ancestral tradition and the so-called elimination of superstitions. While preserving the doctrinal heritage of his Shi'a community, he actively engaged in intellectual and practical efforts to counter challenges to the doctrine of Imamate.

Conclusion

Human thought reflects specific lived contexts. The genealogical structure of Mir Hamid Husain's thought developed in reaction to the intellectual activism of Salafism and similar currents with historical roots. His mental engagement was shaped by both synchronic and diachronic elements in the Indian subcontinent—ranging from the historical spread of Islam, religious diversity, and Islamic governance to the modern threats of colonial domination and religious reform movements. These factors influenced his abstract and theological responses. Like other forms of thought, religious ideas are historically and socially conditioned. Thus, Mir Hamid Husain's theological and hadith-based thought emerged and evolved in response to the intellectual challenges of his time. This intellectual influence was not a passive reaction, but rather an active response to the actions of those who cast doubt on and denied the continuity of Shia thought.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی تبار اندیشه میرحامد حسین هندی در اصلاح دینی

قاسم محسنی مری^۱

۱- دانش‌آموخته پسادکتری، الهیات، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، استاد مدعو دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	اندیشه‌ها برآمده از عناصر ناهمسان فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در جامعه انسانی است. این کنش ذهنی تنها در ذهن باقی نماند و سویه رفتاری و عینی یافت. اندیشه‌های کلامی و فقهی برآمده از چنین سنخ بازگفته است؛ زیرا افزون بر کنش‌های نظری و ذهنی به واسطه احکام تعیینی ناظر به واقع، زمینه کنش‌های اجتماعی را فراهم کرد. بر این اساس تبار اندیشگی دینی میرحامد حسین هندی برآمده از عناصر زیسته زمانی و مکانی وی بوده و دغدغه فکری وی واکنشی به اندیشه اصلاح دینی و بازگشت به سنت پیشینی در میان دانشوران اهل سنت شبه قاره هند و به اصطلاح خرافه‌زدایی بود که وی افزون بر نگهداشت داشته‌های باوری همکیشان شیعی، تلاش گسترده‌ای در حوزه اندیشه و رفتار برای گره گشایی بندهای شبهه افکنان در حوزه امامت انجام داد. وی با رهیافت شیعی ضمن پاسخگویی به شبهه مخالفان شیعی در پی گستراندن باور دینی ویژه خود در این سرزمین و نیز سامان بخشی عنصر مقاومت در برابر مؤلفه‌های بیرونی همانند سلطه انگلیسی‌ها و عنصر درونی از جهت بودگی تنوع باوری مذاهب اسلامی و غیر آن بود. نوشتار حاضر با شیوه توصیفی و تحلیلی در پی تبیین تباراندیشه‌ای و معرفتی میرحامد حسین و نقش وی در پاسخ به اندیشه بهسازی و بازسازی تفکر دینی مسلمانان هند است.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳	
صص: ۲۸-۴۳	
واژگان کلیدی: اسلام، تبارشناسی، شیعه، شبه قاره هند، میرحامد حسین.	
استناد: محسنی مری، قاسم. (۱۴۰۴). بررسی تبار اندیشه میرحامد حسین هندی در اصلاح دینی. نشریه یافته‌های تاریخی، ۲(۱)، ۲۸-۴۳.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56178.1037	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.3.1	

نویسندگان

مقدمه

شناخت اندیشه تاریخی تنها به گونه تاریخ سنتی با نگره تمامیت‌گرا^۱ نیست بلکه با صورت‌بندی غیرخطی مبتنی بر رهیافت تبارشناسانه و مؤلفه‌های گفت‌مانی است. نظام اندیشه در خلأ ایجاد نمی‌شود، در این جهت پدیده‌های تاریخی همانند نشانه‌ها، در پیوند با سایر نشانه‌های بافتی قابل پی‌جویی است. روایت‌های تاریخی دارای عناصر نشانه‌ای هستند که در پیوند با نشانه‌های بافتی، تکون یافته‌اند. تعیین‌یابی معرفت‌های روایی (کلامی) مبتنی بر شرایط و اقتضائات بافتی عصر صدور و جریان‌های ناهمسان سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. عوامل ایجاد پدیده‌هایی را در مؤلفه‌های فرازبانی در شیوه زیست تاریخی با بن‌مایه‌های تعصب مذهبی، عناصر روان‌شناختی همانند دل‌بستگی به مطلوب‌های فردی- اجتماعی، وابستگی به نهادهای اجتماعی بسان نهاد دین و مذهب ویژه و عوامل جغرافیای پی‌جویی کرد. دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی در قرون سیزده و چهارده (ه. ق) در شبه قاره هند بازنمایی از نوع دغدغه‌ها، مشکلات، مسائل انسان آن عصر اسلامی است که می‌توان با مؤلفه فلسفی وجودگرایی آدریافت. در این نگرش، انسان به‌عنوان فاعل شناسا در هسته مرکزی فهم و اندیشه جای داشته و با بهره‌مندی از مؤلفه‌های تفرد، انتخاب، آزادی و مسئولیت که بنیان وجود شخص را می‌سازد جریان آندیشه‌ای ویژه را ایجاد کرد. از این جهت گروه‌های دینی و مذهبی با بهره‌مندی از تجربه زیسته و گزینش آموزه‌ها و داشته‌های سنتی ویژه به آن اعتماد و اطمینان کردند و بر متعال بودن دین خودی تأکید نمودند و تلاش کردند کیش‌های رقیب را خرافی و غیرقدسی جلوه دهند. در این میان با تحولات سیاسی و نفوذ انگلیس، کسانی متأثر از آن در چارچوب ارزشی و قالب علم و دانش غرب قرار گرفته و به انتقاد از سنت خود پرداخته و در ادامه کیش خود را مورد بازبینی قرار دادند. در آغاز با بودگی و پذیرش اصل دین یا مذهب ویژه، نگره عادلانه و بی‌طرفانه پیروان را نسبت به داشته‌های باوری دیگران کمرنگ و غیرخودی ساخته و التزام نظری و رفتاری خود در بی‌بنیاد جلوه دادن آن هزینه کردند. حقیقت‌پنداری خود و وابستگان نهادی یا قبیلگی خویشتن و باطل انگاری دیگران بستر خشونت‌ورزی اندیشه‌ای و رفتاری را ایجاد کرد. بر این اساس خشونت‌ورزی نسبت به مذهب شیعه در توالی زمانی به دو صورت نزاع اندیشه‌ای^۲ و رفتاری توسط دیگر مذاهب اسلامی وجود داشت.^۳ در نزاع فکری پیوسته آثاری در حمله به شیعه نگارش شد و شیعیان در برابر آن، ردیه نوشته و از کیان باوری خویش دفاع کردند. فضای خشونت‌بار قرن یازدهم از سوی حاکمیت عثمانی، (سلطان مراد چهارم ۱۰۳۲ - ۱۰۴۹ هـ) با تصرف عراق در زمانه حکومت صفویان با فتوای تکفیر شیعیان و مباح شمردن کشتار و ریختن خون‌های حرام از سوی نوح افندی حنفی (م ۱۰۷۰ هـ) که در همراهی با شاه عثمانی بود، تشدید شد. در این میان نوشتار عباقت‌الانوار از «میرحامدحسین هندی» (۱۲۴۶-۱۳۰۶ قمری) به‌عنوان یکی از ردیه‌های برنوشته به زبان فارسی التحفه الاثنی عشریه (نصیحه المؤمنین و فضیحه الشیاطین)^۴ از شاه عبدالعزیز دهلوی (۱۲۳۹-۱۱۵۹)، معروف به «سراج‌الهند»، از علمای سلفی هند، بازنمایی از فضای

^۱ Totalitarian / در این شیوه کوشیده می‌شود رویدادهای تاریخی را در چهارچوب کلیت به هم‌بسته و منسجم جای دهد و با ترسیم خط واحدی از نقطه‌ای فرضی در ابتدای تاریخ تا پایان بسان مهره‌های تسبیح کنار هم بچیند (کجویان، ۱۳۸۲: ۳۸).

^۲ Existentialism

^۳ جریان به خطوطی اشاره دارد که در طی آن حرکتی شکل می‌گیرد (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۲۴).

^۴ چنانچه در نیمه نخست قرن سوم نوشتار «عثمانیه» جاحظ (عمرو بن بحر بن محبوب) که ضروریات و بدهیات باوری شیعه بسان فضایل امام علی (ع) را انکار کرد (مسعودی، ۱۴۰۴: ۳/ ۲۳۷)

^۵ در نمونه‌ای رویداد سال ۴۴۳ هـ، در کتاب الکامل (ابن الاثیر، ۱۳۸۵ ق: ۹/ ۵۷۵-۵۷۷) و دیگر نوشته‌ها بسان المنتظم «ابن جوزی»، عیون التواریخ «ابن شاکر»، مرآة الزمان «سبط ابن جوزی»، تاریخ الاسلام «ذهبی»، البدایة والنهاية «ابن کثیر» قابل دریافت است.

^۶ چنین فتوایی باحدیث: «من أعانَ علی قتل مؤمنٍ بِسَطرٍ کلمَةٍ، لَقِيَ اللَّهَ مَکتُوبٌ بَینَ عَینَیْهِ: آیِسُ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ» (متقی هندی، ۱۴۰۱، ۳۱/ ۱۵) یا همانند آن که با ألفاظ و منابع گوناگون از طریق أبوه‌ریرة و ابن عمر و ابن عباس آمده مغایرت دارد.

^۷ نوشتار در قالب ردیه بر کتاب تحفه دارای فراوانی است. در این میان نوشته سیف‌الله المسلول علی مخرّبی دین الرسول از «شیخ جمال‌الدین أبوالأحمد میرزا محمد بن عبدالنبی بن عبدالصانع نیشابوری هندی اکبرآبادی اخباری» م ۱۲۳۲ هـ (در هفت جلد، نه‌ه الاثنی عشریه فی الردّ علی التحفه الاثنی عشریه از «میرزا محمد بن عنایت أحمدخان کشمیری دهلوی» (د. ۱۲۳۵ هـ) که بر هر یک از ابواب دوازده‌گانه تحفه، مجلّدی مستقل ردیه نوشت. در ادامه نوشته تجهیز الجیش لکسر صنمی قریش فی الردّ علی التحفه الاثنی عشریه از «حسن بن أمان الله دهلوی عظیم آبادی» (م. حدود ۱۲۶۰ هـ) قابل اشاره است.

آن دوره است. در ادامه باید افزود از لحاظ نظری مطالعات در حوزه اندیشه و اثر علمی میرحامدحسین از دیدگاه‌های متعددی انجام گرفت؛ اما بیشتر مطالعات از جهت معرفت‌شناسی، بر مبنای باور شیعی که به ستایش دانش نویسنده کتاب عبقات با نقد بر نویسنده تحفه اثنی عشریه که با سوء برداشت به آموزه‌های شیعه روی‌آوری داشت، استوار است. نوشتار به گونه کتاب با عنوان «میرحامد حسین» از محمدرضا حاکیمی (۱۳۶۲ ش) به زندگی و شیوه زیسته علمی و آثارش پرداخت. نوشته «بازخوانی حیات علمی علامه سیدمیرحامدحسین کتاب الدرر السنیة فی المکاتیب و المنشآت العربیة» از سیدجواد موسوی (۱۳۸۹ ش) که به جنبه‌های زیست علمی و عملی میرحامد حسین پرداخت. مقاله «روش‌شناسی نقد کتاب توسط علامه میرحامد حسین هندی در عبقات الانوار و منبع‌شناسی عبقات الانوار» از یعقوبی (۱۳۹۴ ش) به شیوه کتاب عبقات الانوار که به گونه بررسی تفصیلی سندی و دلالتی روایات است در اثبات و بازشناخت روایات جعلی از آن در ردیه‌ای بر ادعاهای شاه عبدالعزیز و سایر مخالفین بهره‌مند اشاره دارد. با توجه به فراوانی نوشتار در این گستره، پژوهشی با سویه تبارشناسانه و این که اندیشه میرحامدحسین واکنشی به کنش ذهنی و رفتاری برآمده در شبه‌قاره هند در بازسازی و بهسازی دین اسلام با رویکرد سلفی بود، انجام نشد.

بنابراین گفته‌ها پرسش اصلی این پژوهش چنین صورت‌بندی می‌گردد: تبار اندیشگی و معرفتی میرحامد حسین چیست؟

سؤال فرعی: الف- نقش عناصر فردی و اجتماعی در تکون اندیشه میرحامد حسین چیست؟

ب- نقش میرحامد حسین در تأثیرگذاری بنیان‌های معرفتی در منطقه شبه قاره هند چگونه بود؟

ج- شیوه روی‌آوری وی با عناصر مخالف اندیشه وی چگونه بود؟

پژوهش حاضر با روی‌آوری متنی، شیوه تبارشناختی و مؤلفه‌های گفتمانی در پی پاسخ به پرسش‌ها است. بنیان‌های معرفتی میرحامدحسین سویه کلامی با ایدئولوگ ویژه (شیعی) بوده که با بهره‌مندی از دانش‌های حدیثی و زبان‌شناختی به دنبال پاسخ به گونه‌های روایتی مخالف اندیشه خود است.

مفهوم شناسی

برای دریافت تبار اندیشه میرحامدحسین و مؤلفه‌های در پیوند با آن در آغاز مفاهیم تبار، گفتمان و عناصر همبسته به آن بررسی شد.

مفهوم تبارشناسی

تبارشناسی^۱ از ترکیب واژگانی یونانی Genea / «نسل و تبار» و logos / «دانش و معرفت» از جمله سنت‌های نظری - روشی است که پدیده‌ها را در دگرگونش تاریخی بررسی نموده و با شناسایی صورت‌بندی‌های تاریخی پدیده‌ها، جایگاه انتقادی مناسبی برای فهم شرایط کنونی آن‌ها پدید می‌آورد. تبارشناسی، به مثابه نظریه و روش، ریشه در سنت نظری فردریش ویلهلم نیچه^۲ (۱۸۸۷ م) در نوشته «تبارشناسی اخلاق» دارد که به کاوش و شناسایی سیر تاریخی این مفهوم می‌پردازد (نیچه، : ۱۶-۱۷؛ سایمونز، ۱۳۹۰: ۴۶-۴۷) تا جایگاه آن در طرح بزرگ سیر خویشاوندی و نسب خانواده‌ها تعیین نماید. درواقع این روش منشأ و دگرگونی تاریخی هر سوژه تاریخمند همانند دین، ایده و مفاهیم به کار رفت (اکرمی و دیگران، ۱۳۹۱: ۷). این روش نوین در برابر روش‌شناسی سنتی تاریخ قرار دارد که رویدادها را بر اساس هویتی ثابت و قاعده معینی با توالی خطی بررسی می‌نمود را نفی کرد و در پی مؤلفه‌های ناپایداری رویدادها، شکاف‌ها، گسست‌ها و جدایی‌هایی در حوزه‌های گوناگون معرفتی است (اسپینگر، ۱۳۸۸: ۹۲-۹۴؛ صالحی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۸) تبارشناسی در پی آشکارسازی خاستگاه و بنیادیک اندیشه و انگاره است که از یک مقطع زمانی آغاز شده و در گذر زمان دچار دگرگونی شده به تدریج همه پذیر گشته و گروه‌های بسیاری به آن گرایش پیدا کرده و کوشیده‌اند تا آن را بیشتر تفسیر و تبیین نمایند؛ بنابراین رویکرد تبارشناسی مجموعه‌ای از رهیافت‌های فراترکیبی تاریخی است که از ورای به هم پیوستگی‌ها و گسستگی‌هایی که در دازنای (طول) تاریخ در ارتباط با مفاهیم روش‌شناسی مطرح شده‌اند تا ریشه این مفاهیم را دریافت و در ادامه گفتمان نوینی را در قلمرو تعریف‌شده مطرح گردد. بر این اساس تبارشناسی پویایی در روایت‌های تاریخی برای بازنمایی ناگفته‌هاست. متعلق شناخت این شیوه گزارش‌های منابع و متون پیشینی می‌باشد که با رهیافت انتقادی متنی به آن نگریسته می‌شود. در این جهت نحوه کنشگری صاحبان متون در ارتباط با متن را در پیوند با مؤلفه‌های باورها، منافع، اهداف، علایق،

^۱Genealogy

^۲Friedrich Wilhelm Nietzsche

نگرش‌ها، مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به‌عنوان عناصر فرازبانی در نظر گرفت تا نادیده‌ها و ناگشوده‌های تکونی متون آشکار گردد. برای تبیین اندیشه‌های اسلامی در شبه قاره هند بر پایه مبانی نظری نسبت دانش بر قدرت و تقدم و قدرت اراده بر دانش صورت‌بندی شد. بر این اساس وقتی اراده بر دانش مقدم گردد، دانش، عقلانیت و تفکر به‌عنوان بازشناخت معیار حقیقت جایگاه خود را ازدست‌داده و متأثر از شبکه قدرت می‌شوند. بر پایه دیدگاه تبارشناسی فوکو، انسان‌ها با قرار گرفتن در درون شبکه‌ای از روابط قدرت و دانش به‌عنوان موضوعی نهایی مورد مطالعه قرار می‌گیرند (صالحی زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۱). به نظر می‌رسد تحولات فرهنگی و تمدنی غرب و چیرگی آنان بر سرزمین‌ها بستر برای روی‌آوری به پدیده نوظهور غرب در این مناطق با اندیشه بازگشت به سنت پیشینی به وجود آورد. بر این اساس تکون اندیشه وهابیت در عربستان و سپس در شبه‌قاره هند به‌عنوان اندیشه بازسازی و بهسازی دین اسلام محصول قرار گرفتن در شبکه‌ای از روابط قدرت میان قدرت‌های استعماری است.

مفهوم وجودگرایی و گفتمان

در فلسفه وجودگرایی آدمی برخلاف دیگر موجودات دارای ذات و ماهیت معین و از پیش تعیین شده نیست که همگی در آن مشترک باشند، بلکه در افراد انسانی وجود، مقدم بر ماهیت بوده و افراد در مواجهه با شرایط، با مؤلفه‌های آزادی، نوع انتخاب و مسئولیت‌پذیری، وجود منحصر به فردی می‌یابند (سارتر، ۱۳۸۶: ۲۵-۲۸) در این نگره، امور طبیعی برخلاف انسان دارای ماهیت آنان بر وجودشان مقدم است؛ همانند همه انواع درخت دارای ماهیت و شکل «درخت بودن» هستند و بهره‌مندی آن‌ها از این ماهیت، باعث می‌شود که همه آن‌ها را زیر نام درخت طبقه‌بندی کرد. (سارتر، ۱۳۸۶: ۲۵-۲۸) بنابراین تکون ماهیت آدمی همبسته با شرایط ناهمسان فردی و اجتماعی است.

مفهوم گفتمان در این جستار، مجموعه قواعد، الگوها و معیارهایی است که در محدوده زمانی و مکانی ویژه، آگاهانه یا ناآگاهانه بر افرادی که در محدوده آن قرار دارند، تحمیل می‌شوند و انواع کنش‌ها را، سامان می‌دهند (هارلند، ۱۳۹۵: ۱۵۴-۱۵۵) در این نگره مؤلف و مفسر به‌عنوان فاعل شناسا از عناصر گفتمانی زمان زیسته خود تأثیر پذیرفته و در تکون فهم متن از آن بهره جسته است. خوانشگران و فهمندگان متن دینی در زمانه خویش بابودگی در گفتمان ویژه و تأثیرپذیری از مؤلفه‌های آن، با لحاظ عنصر قدرت اقدام به تولید دانش تفسیر کردند. در این دایره هرچند عناصر گفتمانی در نوع کنشگری فهمنده متن تأثیرگذار است، نقش آگاهانه مؤلف برای دستیابی قدرت و تأثیرگذاری در نهادهای اجتماعی قابل توجه است؛ بنابراین، هرچند عناصر فرازبانی در نوع کنشگری خوانشگر متن قابل توجه است اما نقش فهمنده انفعالی نیست بلکه گرایش به قدرت در سامان بخشی و تولید فهم متن مؤثر هست. این عناصر بازنمایی از همکنشی عوامل بیرونی و درونی در تولید فهم است. آنچه باعث تقویت تأثیر عنصر درونی و روان‌شناختی در فهم می‌شود توجه به نقش وجودگرایانه فاعل شناسا است که در فلسفه وجودگرایی به‌عنوان هسته مرکزی اصلی‌ترین عنصر دانسته می‌شود. مؤلفه‌های خودآگاهی، تفرد، انتخاب، آزادی و مسئولیت ا عناصر قابل توجه این نگرش بوده که بنیان وجود فرد را می‌سازند. عناصر تأثیرگذار بر مؤلفه‌های یاد گشته، تیپ شخصیتی افراد و تجربه‌های تاریخی، اجتماعی، عوامل زیستی، وابستگی نهادی، حزبی و مذهبی و هرامری که وسیله‌ای برای کسب پایگاه اجتماعی است، می‌باشد (حسین، ۱۹۸۱: ۱۷۵/۲؛ عرب و حق پناه، ۱۳۹۰: ۱۱۸-۱۱۹). بر این اساس خوانشگران^۳ عصر میرحامدحسین (قرن سیزده هجری) این دوره با تأثیرپذیری از عوامل زیسته، اقدام به کنشگری کردند. از شاخصه‌های این دوره، تحولات مهم سیاسی و اجتماعی و زمانه رویارویی فرهنگ اسلامی با فرهنگ غربی بود. آگاهی از تحولات هم‌زمانی و در زمانی، وابستگی یا واگرایی از جریان‌های اجتماعی و سیاسی ویژه، زمینه بر ساخت‌های ایده و حتی شیوه روی‌آوری‌ها را فراهم ساخت.

بررسی شرایط و موقعیت زیسته میرحامد حسین

^۱ Discourse

^۲ Subject

^۳ سیداحمدخان هندی، ولی‌الله دهلوی و عبدالعزیز دهلوی و مانند آن با اندیشه اصلاح و بازسازی دین، ضرورت بازگشت مستقیم به قرآن و حدیث به‌جای تکیه بر تفاسیر قرون پیشینی، نفی تقلید از مجتهدین و جمود به ظواهر شرع به‌عنوان خوانشگران هم‌زمانی میرحامدحسین هستند.

فهم اندیشگی افراد انسانی به‌عنوان فاعل شناسا در پیوند با عناصر فرازبانی است. در این میان دریافت نظام اندیشه میرحامد حسین همبسته به درک با رفتار محیط جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی و سیاسی زیسته وی می‌باشد. در آغاز به‌اختصار موقعیت جغرافیایی، فرهنگی و سیاسی شبه‌قاره هند به‌عنوان محیط زیسته وی بررسی می‌گردد.

موقعیت جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شبه‌قاره هند

شبه‌قاره هند دربرگیرنده کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش، نپال، بوتان، مالدیو، سری‌لانکا و میانمار است که از جهت تمدنی دارای پیشینه کهن و تکثر فرهنگی است (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۲). این سرزمین به دلیل تنوع باوری و حضور کیش‌های ناهمسان دینی زمینه کنشگری‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی متفاوت را فراهم کرد. سنن اجتماعی و عرفی مردم آمیخته با اعتقادات دینی بوده که تعیین بخش قوانین و عامل همکنشی‌های اجتماعی آنان بوده است. همسایگی ایران و شبه‌قاره هندو شرایط جغرافیایی و سیاسی زمینه مهاجرت را در توالی زمانی به این سرزمین و همکنشی‌های متفاوت دانشی و فرهنگی را فراهم کرد (جبری نسب، ۱۳۸۸: ۲۶-۲۵). دین اسلام نیز در سده آغازین اسلامی توسط تاجران و سپس در توالی زمانی (در قرن چهارم) با فتوحات سلطان محمود غزنوی به این منطقه وارد شد و بستر را برای انواع تحولات^۱ فراهم کرد (مجتبائی، ۱۳۷۶: ۸/ ۵۶۷). وجود مذهب حنفی اهل سنت و گسترش آن همبسته به این رویداد تاریخی است. در ادامه تهاجم مغولان به ایران و شیوه سیاست ورزی صفویه زمینه را با انگیزه‌های متفاوت برای کوچ اجباری در این منطقه فراهم کرد (ارشاد، ۱۳۷۹: ۱۶۵). البته وجود مذهب تشیع در این منطقه به دلیل مهاجرت و حضور گسترده دانشوران ایرانی و اقوام شیعی زمینه گسترش فرهنگ شیعی شد (هالیستر، ۱۳۷۳: ۱۲۶-۱۲۷). شیوه روادارانه حاکمان سنی بهمنی^۲ و در پی آن گورکانی زمینه نفوذ تشیع را فراهم کرد (هالیستر، ۱۳۷۳: ۱۱۹-۱۲۰)؛ اما فرآورده حضور مهاجران و ساکنین این منطقه زمینه بروز کشمکش مذهبی و فرقه‌ای را ایجاد کرد (صادقی علوی، ۱۳۹۷: ۹۲-۹۴). بر این اساس تبار چنین اندیشه‌ای را در نظام سیاسی و قدرت‌گیری برخی افراد شیعی همانند نواب نجف خان و گسترش مذهب تشیع پی‌جویی کرد (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۰/ ۱۹۰). نفوذ و گسترش تشیع در این سرزمین در قرون شانزده، هفده و هیجده به شکل آشکار و هم‌پیوندی آنان با نهاد قدرت و نیز گوناگونی آراء و اندیشه‌های دینی و مذهبی در این شبه‌قاره^۳ ازجمله وجود اهل سنت با گرایش‌های مذهبی فضای ناآرام اندیشه‌ای و رفتاری را ایجاد نمود. با توجه به ویژگی جامعه اسلامی در این منطقه با چندگرایی اجتماعات مذهبی، گروه‌ها و جنبش‌های مذهبی مبتنی بر شرع و صوفی‌گری، فرمانروایان اسلامی (گورکانیان) را به منش رواداری واداشت. بر این اساس حکمرانان گورکانی در این شبه‌قاره با توالی شش صدسال، شیوه رواداری را با پیروان دیگر ادیان در پی گرفتند (جمشیدی بروجردی، ۱۳۷۲: ۱۱۹-۱۲۰؛ لاپیدوس، ۱۳۸۷: ۶۲۲-۶۲۳). منش روادارانه حاکمان مسلمان، زیست مسالمت‌آمیزی را میان هندوان و مسلمانان در این زمانه ایجاد کرد. چنین بصیرتی مانع زمینه‌های درگیری‌های قومیتی و دینی برضد اسلام و حاکمیت اسلامی بود (جمشیدی بروجردی، ۱۳۷۲: ۵۷). هرچند چنین منش سیاسی با سیاست‌ورزی سخت‌گیرانه مذهبی برخی حاکمان گورکانی (اورنگ زیب)^۴ دگرگون شد. در پی تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در این سرزمین نظام‌های اندیشه‌ای نوینی ایجاد شد. در ادامه وجود مؤلفه‌های همانند سلطه انگلیسی، اندیشه هندویی و ادیان محلی، رهیافت‌های صوفیانه و جریان سلفی‌گری با اشاعه اندیشه‌ها و آموزه‌های دینی و مذهبی ویژه خود زمینه کشمکش‌های فرقه‌ای را در زمانه میر حامد فراهم ساخت.

اصلاح دینی در شبه‌قاره هند

جریان سلفی‌گری در قرن دوازدهم هجری با بینش وهابی با رهبری محمدبن عبدالوهاب با شعار احیای دین اسلام تکون یافت (علی‌زاده موسوی، ۱۳۹۱: ۱/ ۱۰۹). با پیدایی و گسترش جریان سلفی‌گری در حجاز و فراگیری آن در مناطق دیگر بسان شبه‌قاره

^۱ پیدایی انواع گرایش‌های دینی باسویه صوفیه‌گری بسان چشتیه، سهروردیه و نقشبندیه بازنمونی از چنین تحولاتی است (شیمل، ۱۳۶۸: ۵۹؛ زرین کوب، ۱۳۴۴: ۱۰).

^۲ سلسله بهمنی به مدت بیش از صدو هشتاد (۷۴۸-۹۳۳ ق، ۱۵۲۷-۱۳۴۷ م) با هجده سلطان در جنوب هند (دکن) سلطنت کردند (صادقی علوی، ۱۳۹۷: ۸۸-۸۹).

^۳ پس از انقراض حکومت‌های شیعی قطب شاهیان (۱۶۸۷-۱۵۱۸ م) و عادل‌شاهیان (۱۴۹۰=۱۶۸۶) به دست حاکمان گورکانی (۱۵۲۶-۱۸۵۷ م) حکومت شیعی در شمال هندیه حاکمیت آوده (Awdah) (۱۷۲۲-۱۸۵۸ م) پدید آمد که مرکز آن در آغاز فیض آباد و سپس لکهنو شد.

^۴ حکومت گورکانی در سال ۱۸۵۷-۱۵۲۶ م توسط بابر در هند به مدت سه قرن ایجاد شد.

هند، زمینه نزاع‌های ناهمسان فرهنگی و اجتماعی فراهم شد.^۱ چنین نگره‌هایی در این منطقه زمینه اندیشه قطبی‌سازی در طرح دارالحرب، دارالاسلام و دارالکفر را فراهم کرد و تکلیف امر جهاد مسلمانان در برابر آن را ایجاد کرد. جریان دینی در این منطقه با رویکرد اصلاح‌گرایانه توسط نواندیشان مسلمان هندی همانند سید احمدخان هندی (۱۸۹۸-۱۸۱۷ م)، سیدجمال اسدآبادی (۱۲۵۴-۱۳۱۴ ق/ ۱۸۳۸-۱۸۹۸ م) و مانند آن پیگیری شد و تلاش کردند با جنبش دینی به اصلاح دین بر پایه فهم خود بپردازند. البته جریان اصلاحی به دلیل دریافت افول تمدنی حکمرانی اسلام در این منطقه و عقب‌ماندگی در توسعه علمی، فرهنگی و اجتماعی بود که نواندیشان دینی ذکرشده را به بازاندیشی مجاب نماید (آجودانی، ۱۳۸۶: ۲۶۰). در این میان روی‌آوری غرب به سرزمین‌های اسلامی برای تأمین منابع افزون بر تخریب اقتصادی، نظامی و سیاسی، در گستره دین و اخلاق نیز ویرانی‌هایی به دنبال داشت. مصلحان دینی عامل واپس ماندگی را در عامل درونی دانسته و خواستار بهسازی و بازسازی دین اسلام شدند. چنین بینشی با بازگشت به سنت پیشینی و سرچشمه‌ها و آموزه‌های واقعی دین اسلام و زدودن پیرایه‌هایی که در توالی زمان به آن بسته شد، همراه گشت. البته چنین رهیافتی برگرفته از اصلاح دینی غرب با شعار بازگشت به متن مقدس است (Edwards, 1962: 195). بر این اساس جنبش اصلاح‌طلبی واکنشی به تحولات سیاسی و اقتصادی با مؤلفه‌های پیشرفت غرب بود که به گونه بازگشت به سنت پیشینی بازنمون یافت (موثقی، ۱۳۷۴: ۹۳-۹۴). البته باور به بازگشت در دو جریان سنتی و غیر آن به‌منزله اصلاح دینی بود، اما از جهت مبانی و روشی با هم متفاوت بودند و نگاه جریان سنتی به چالش‌های حال و آینده، معطوف به گذشته بود. در این نگره گذشته به سامان فرض شده که با توالی و گذشت زمان دچار تحریف و انحراف شد. بر این اساس، دوره گذشته یا عصر تکون دین که با قدرت و شکوه همراه بود، به‌عنوان دوره مرجع تلقی گشت (نیکفر، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۲). چنین پدیده‌ای در میان مسلمانان هند هم با نظریه بازگشت به سنت یا تمدن پیشین اسلام تقویت شد (صاحبی، ۱۳۶۷: ۸۰)؛ اما عمده بینش اصلاح‌گرایانه شبه‌قاره هند با تأسی از جنبش اصلاحی در عربستان با حرکت محمدبن عبدالوهاب (۱۲۰۶-۱۱۱۵ ق/ ۱۷۰۳-۱۷۹۳ م) در درعیه از منطقه نجد بود و در پیوند این اندیشه با نهاد قدرت محمدبن سعود (۱۱۷۹ ق/ ۱۷۶۵ م) زمینه توسعه آن را فراهم کرد (ابن غنام، ۱۴۱۵ ق: ۸۱-۸۷). اندیشه اصلاحی دینی با تأکید بر حدیث‌گرایی عبدالوهاب پیش از او و هم‌زمان وی دارای پیشینه تاریخی در سرزمین حجاز بود. محمدابن عبدالوهاب (۱۱۱۵-۱۲۰۶ ه) با تأسی از اندیشه‌های تقی‌الدین ابن تیمیه (۷۲۸-۶۶۱ ه) و احمدبن حنبل (۱۶۴-۲۴۱ ه) در پی احیاء و بازسازی اسلام در قرن دوازدهم هجری یا قرن هیجده میلادی بود. اندیشه دینی وی ضرورت بازگشت مستقیم به قرآن و حدیث به‌جای تکیه بر تفاسیر قرون پیشینی، نفی تقلید از مجتهدین و جمود به ظواهر شرع بود. وی بسان پیشینیان خود (ابن تیمیه) کشمکش‌های فرقه‌ای میان مسلمانان، ضعف ایمان و عمل آنان را موجب غضب الهی تلقی کرده و آن را بستری برای چیرگی و تسلط بیگانگان دانست (مادلونگ، ۱۳۸۷: ۱۰۷)؛ بنابراین با قرارگرفتن در مذهب ویژه و تلقی حق‌گونه از برداشت دینی با رهیافت اصلاح‌گرایانه و احیای عقاید دینی و باطل خوانی دیگر فهم‌ها، زمینه تکفیر و خشونت به ناهمسویان به‌ویژه شیعه را برای پیروان خود آماده کردند. چنین گونه‌کنشگری خشونت‌آمیز جهادگرایان متعصب سلفی نسبت به شیعیان و اماکن مذهبی آنان در نجف و کربلا (۱۲۱۶ ق/ ۱۸۰۱ م) بازنمون شد. آگاهی مردمان شبه‌قاره هند از این وضعیت، زمینه را برای انواع کنشگری مخالف با آن را فراهم کرد (بهبهانی، ۱۳۷۳: ۲۱۰-۲۱۲؛ میرزا ابوطالب، ۱۳۶۳: ۴۰۸-۴۱۵).

بر این اساس با توجه به زیست میرحامد در دوران اصلاح دینی در شبه‌قاره و اندیشه خشونت‌بار سلفی‌گری، کنش‌های دانشی و اندیشه‌ای وی در تقابل با آن ایجاد گشت. افزون بر آن، شرایط زیست سیاسی و سلطه حاکمیتی انگلیس و کمپانی هند شرقی و جریان جنبش انقلاب هند در سال (۱۸۵۷ م/ ۱۲۷۳ ه) و سرکوب شدن توسط انگلیسی‌ها را باید به آن افزود (آنتونوا، ۱۳۶۱: ۸۲؛ محمود، ۱۳۵۳: ۱/ ۱۵).

^۱ شخصیت‌های تاثیرگذاری سلفی‌گری عبدالحق محدث دهلوی (۱۰۵۲-۹۵۸ ه/ ۱۳۶۷: ۱۵)، شیخ احمد سرهندی (۱۰۳۴-۹۷۱ ق) (جبرئیلی، ۱۳۹۱: ۲۷۱)، ملا عبدالحکیم سیالکوتی (۱۰۶۷ ق) (نصر، ۱۳۸۸: ۵/ ۱۱۰-۱۱۴) می‌باشند که در تکون و انسجام بصیرت نوین نقش آفرینند (جبرئیلی، ۱۳۹۱: ۲۱۸).

^۲ Tradition

^۳ دوره مرجع در هر یک از ادیان ابراهیمی متفاوت است. در نگره یهودیت دوران‌های قدرت، دوران مرجع بوده و د مسیحیت با سادگی کلیسا، همبستگی گروهی مؤمنان و یکسانی آنان از نظر ثروت و قدرت مردم تلقی گشته و در اسلام دوره تکون را دوران مرجع دانسته شد (نیکفر، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۲).

^۴ بن مایه اندیشه عبدالوهاب برگرفته از ظرات ابن تیمیه (۷۲۸-۶۶۱ ه/ ۱۲۶۳-۱۳۲۸ م) بود.

پیامد اندیشه اصلاح‌گرایانه و احیای دین در شبه‌قاره هند

نگره همسویانه با دیدگاه عبدالوهاب در شبه‌قاره هند به‌صورت پیش‌اعمال‌وهاب توسط عبدالحق دهلوی (د ۱۰۵۲ هـ / ۱۶۴۲ م) و هم‌زمان با وی با اندیشه شاه ولی الله دهلوی (د ۱۱۷۶ هـ / ۱۷۶۲ م) پیگیری شد. شخصیت دانشی ولی‌الله در پنداری هم‌رتبه با غزالی، رازی و ابن رشد دانسته شد. وی با اندیشه احیاء و بازسازی تفکر دینی، بینش بنیادگرایی متأثر از ابن تیمیه را در شبه‌قاره هند گستراند (دهلوی، ۱۴۲۶: ۱/ ۱۱۹، کحاله، بی‌تا: ۱۳/ ۱۶۹؛ اقبال لاهوری، بی‌تا: ۱۱۳-۱۱۴). وی با طریقت صوفیانه (نقشبندیه) رهبری هند مسلمان را در قالب جنبش اسلامی در برابر سلطه بیگانان (انگلیس) را بر عهده گرفت (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۲). شاه ولی‌الله دهلوی در گامی اندیشه تقریب و وحدت اندیشه‌های مسلمانان را بر عهده داشت ولی با شیعیان رویکرد ناآشتی جویانه داشت. شیوه دانشی وی و طرفدارانش حدیث‌گرایی و اندیشه‌هایی چون بازگشت به اسلام راستین و بدعت‌زدایی از دین بود. بر این اساس پرداختن به احادیث به‌عنوان مبانی فقهی زمینه گستره بینش حدیث‌گرایی در این منطقه را فراهم کرد (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۸). با این رهیافت، دانشوران دینی این منطقه برای صیانت از داشته‌های دینی از دانش‌های کلامی، حدیثی و فقه بهره می‌بردند (غفارخان، ۱۳۷۸: ۵۶؛ علی‌زاده موسوی، ۱۳۹۱: ۱۱۰/۱). وی آثار شیخ احمدهندی (۱۵۶۴-۱۶۲۴ م) بر ضد شیعه را به فارسی ترجمه کرد و در کتاب «قرّة العینین فی تفضیل شیخین» فرقه شیعه، معتزله و اسماعیلیه را ضاله و خارج از اسلام انگاشت (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۹). بینش باوری وی بستری برای اندیشه‌های ضد شیعی در دوران پسینی شد. کتاب «ازالّة الخفاء عن خلافة الخلفاء» از وی و کتاب تحفه اثنا عشریه از فرزند بزرگش عبدالعزیز در ضالالت‌پنداری شیعه است. وی شیعه را فرقه وفادار به شخصیت‌ها دانسته برخلاف فرقه‌های دیگر که وفادار به اسلام می‌باشند (احمد، ۱۳۶۷: ۷۱). بر این اساس بنیان‌های اندیشه ولی‌الله دهلوی توسط فرزندان عبدالعزیز و عبدالغنی و شاگردانشان با افراط پیگیری شد و بصیرت نوین را در شبه‌قاره هند گسترش یافت (علی‌زاده موسوی، ۱۳۹۱: ۱۱۲/۱). در ادامه آنان در گستره مختلف دینی و اجتماعی و سیاسی فعالیت کرده و سپس سیداحمد بن عرفان (د ۱۲۴۱ هـ / ۱۸۳۱ م) آن را تبدیل به حرکت جهادی در این منطقه کرد. در این جهت به تلقی شماری، اسلام سلفی که با حرکت جهادی همراه شد ورود آن در شبه‌قاره در اوایل سده سیزده هجری/ نوزدهم میلادی دانسته شد (Traboulsi, 2002: 378).

چنانچه آمد فرآورده اندیشه‌های ولی‌الله دهلوی و عبدالعزیز فرزند وی کنش خشونت‌بار با ناهمسویان بود^۱ (اکبرآبادی، ۱۳۹۹: ۴۳-۴۶). از جهت تبارشناسی شاید تبار چنین بینشی را بتوان در تفکر پروتستان و اصول آن بر پایه بازگشت به متن مقدس، صلاحیت همگانی در فهم متن و آزادی ایمان برپایه آگاهی و اراده مؤمنان و ارتباط مستقیم با خداوند را پی‌جویی کرد؛ زیرا جریان پروتستانی خواهان بازگشت به گذشته با شعار تنها کتاب مقدس بود که در اهل سنت به گونه سلفی گری و در شیعه با رویکرد اخباری‌گری بازنمون شد (مطهری، ۱۳۷۳: ۱۵۰/۱-۱۵۲). به هر روی در برابر هر کدام از مصلحان سنی مذهب همانند سیداحمد خان هندی (۱۲۳۲-۱۳۱۶ ق) یا شاه ولی‌الله دهلوی و دیگران که با تأسی از رهیافت ویژه، به تخریب، بازسازی و بهسازی فضای اندیشه‌ای و اجتماعی پرداختند دانشوران شیعی در برابر آن موضع‌گیری کردند.^۲ به‌عنوان نمونه می‌توان شیوه کنشگری سید امیرعلی هندی (۱۲۶۵-۱۳۴۷ ق) شیعی را نام برد که با پایبندی به اصول مذهب شیعی در پی نقد و تخریب اندیشه احمدخان هندی برآمد (فخری، ۱۳۷۲: ۲۷۶-۳۷۴). محمدقلی موسوی لکنهوی (۱۱۸۱-۱۲۶۰ م) از دیگر نمونه‌ها در این گستره هست که در قرن سیزده هجری در این سرزمین با نوشته «ازالّة الخفاء عن خلافة الخلفاء» از ولی‌الله دهلوی که دارای نظام اندیشه‌ای سلفی گری روی‌آوری داشت. در این نگره تبار اندیشگی میرحامد حسین در روی‌آوری به مسائل بازگفته به‌عنوان امر واکنشی به کنشگری بنیان‌های اندیشه‌ای سلفی گری و مانند آن تلقی شده که دارای پیشینه پیشینی و حتی پسینی می‌باشد.

اندیشه احیای دین و تأمین نهاد قدرت

^۱ شیوه خشونت نسبت به شیعه در قرن شانزدهم با نگارش کتابی به نام منهاج الدین و معراج المسلمین از مخدوم الملک که بر ضد شیعیان تألیف شد بستر ساز بی‌رحمی و خشونت به شیعیان گشت (هاشمی خراسانی، ۱۳۸۸: ۲/ ۱۲۴-۱۲۵، ۲۵۵).

^۲ چالش دانشی میان اهل سنت و شیعیان در شبه‌قاره هند در توالی تاریخ به گونه‌های متفاوت صورت گرفت. در زمان جلال‌الدین محمد اکبر سومین امپراتوری گورکانی در سال ۹۶۳ ق/ ۱۵۵۶ م پس از به قدرت رسیدن و تأسیس عبادتخانه برای مباحثات شیعه و سنی و پشتیبان شیعیان و دانشوران آنان بود (خراسانی، ۱۳۸۸: ۲/ ۲۰۳-۲۰۵).

برای دریافت اندیشه کلامی میرحامد حسین در کتاب عبقات در گستره امامت، لازم است اندیشه رقیبان کلامی آن در این حوزه دانسته شود. در این نگره، سیاست و مناصب سیاسی در نگاه سلفی از مقوله امانت و ولایت تلقی گشته و وظیفه دین‌داران دربرگرداندن امانت به صاحبانش و نگهداشت و فزونی آن به هر هزینه‌ای بود. کنشگری نهاد قدرت هم در این دوران بر لزوم کاربست عنصر جهاد، خشونت و زور بر پایه شرع بانگیزه اطاعت الهی بود (بلک، ۱۳۸۶: ۲۵۰، ۴۵۵). خواسته جریان سلفی بازگشت به دوران پیشینی یعنی زمانه پیامبر (ص)، خلفا و دوران تمدنی اسلام به‌عنوان عصر ایدئال بود (قادری، ۱۳۹۲: ۱۰۷-۱۰۸). در این دیدگاه از جهت روشی و منبع شناختی، تمامی ابعاد فرهنگی و تمدنی اسلام را به احیای مذهب حدیث فروکاست. اعتماد به حدیث، تکیه بر مذهب سلف (احمدبن حنبل و ابن تیمیه) و گریز از اجتهادات مذهبی فقه‌های مختلف، شیوه روی‌آوری بینش بازگشت به گذشته است. بر این اساس از جهت روش‌شناختی اهل حدیث با نفی نقش عقل و تأکید بر متون روایی، الگوی آرمانی در کنشگری‌ها و نظام سیاسی را بر پایه سیره سلف بازگفته و خلفای نخستین اسلام استوار کردند. روی‌آوری آنان به نهاد قدرت در این نگره، افزون بر آن پیوند ضروری میان حکومت و دین و وجوب برپایی خلافت اسلامی حتی با قتال بر مسلمانان، خواهان تصویر اقتدارگرایانه از حکومت و نقش حداکثری حاکم و فرمان‌برداری از اراده حکومت باوجود ظلم است (فرج، بی تا: ۳-۵). در پندار اینان هرگونه خیزش و جهاد در برابر حاکمان ظالم و بی‌عمل به شریعت اسلام، ناروا دانسته شد (ابن تیمیه، ۱۹۶۰: ۱۶۸؛ ابوزهره، ۱۹۹۱: ۲۹۱-۲۹۴). در این نگرش تحقق برداشت‌های سلفی‌گری از آموزه‌های و اجرای آن آموزه‌ها بدون قدرت سیاسی امکان‌ناپذیر دانسته شد. به نظر می‌رسد نوشتار تحفه و مانند آن هرچند به گونه اندیشه‌ای است اما در شکل نهادی آن در این سرزمین، تلاش برای تصاحب قدرت، اجرای شریعت ادعایی و برگشت به مسیرسلف صالح با برداشت ویژه خود و مهم‌تر از آن بهره‌مندی از مؤلفه بدعت زدایی و توسعه آن برای حذف مخالفان و ناهمکیشان با عنصر تکفیر بود. در این رهیافت مذاهب متفاوت تصوف و شیعه فاقد مشروعیت شدند (فاخوری، ۱۳۹۰: ۱۵۰-۱۵۵). این ایده نماینده تبعیت از سنت به‌عنوان قدرت پیشینی، برای تحصیل قدرت با تولید اندیشه تکفیر به مخالفین از جانب اندیشه بنیادین بسان ابن تیمیه به تطور بنیادین خود رسید (رضوانی، ۱۳۸۴: ۵۱۷-۵۱۹). بر پایه بصیرت مدعیان اصلاح با رویکرد بازگشت به خویشتن با نگاه گذشته‌گرایانه، دلیل عقب‌ماندگی مسلمانان و کمرنگ شدن تمدن اسلام در دنیای پسااست، کج‌فهمی اسلام تلقی شد. در نگاه آنان اسلام نیرویی مترقی و تمدن ساز در نظر گرفته شد و فهم درست را به خود نسبت داده و کج‌فهمی را به رقیبان مرتبط دانسته که با خرافاتی پراکنی زمینه سلطه بیگانگان را فراهم ساختند. البته بازگشت به مبانی و اصول پیشینی در پندار آنان، اشاره به متن یا دوران تاریخی ویژه بسان دوره پیامبر (ص)، اموی و عباسی است که به‌عنوان دوران تمدنی اسلامی یادگشت و مصلحان اجتماعی خواهان الگوسازی از آن دوران بودند. تبار اندیشگی میرحامد ضمن هم‌پیوندی با عناصر فرازبانی دوره خود و متعلق به مبانی مذهب شیعه و رهیافت ویژه به امامت است. در این جهت وی با منش کلامی و حدیثی برای نگهداشت و اثبات باورهای مذهبی خویش به پرسش‌ها و اشکالات رقیبان زمانه و مکان خود مواجهت نمود. بر این اساس با هدف اثبات امامت، افزون بر توجه به اندیشه دانشوران شیعه، ارجاع به مصادر و نوشتارهای پیشینی دانشوران غیرشیعی درباره امامت و مناقب اهل بیت (ع) بود (موسوی، ۱۳۸۹: ۱۶۰-۱۷۵؛ حکیمی، ۱۳۶۲: ۲۵۹). روی‌آوری به دلایل و گفته‌های مخالفان و پرداختن به تناسب شیوه دانشی و منشی آنان از کرده‌های وی است. در این جهت وی شیوه روی‌آوری غیر شیعی را درباره نویسنده تحفه بیان می‌دارد. وی با ارجاع به متن تحفه و استدلال‌های او در این متن یا دیگر آثار و هم‌نظران وی بسان پدرش شاه ولی‌الله دهلوی و خواجه نصرالله کابلی نویسنده کتاب صواقع و دیگر مشایخ در این گستره را روایت و پاسخ می‌دهد. در این جهت وی تلاش کرد با بهره‌مندی از احادیث که از مجاری اهل سنت روایت‌شده، ادعای انکاری باب امامت صاحب تحفه را پاسخ دهد.

منش دانشی میرحامد و تبیین گونه روی‌آوری دانشوران اهل سنت هم‌زمان وی به روایات

^۱ میرزامحمدکامل دهلوی (۱۲۳۵-۱۱۵۰ ق) فرزند عنایت احمدخان، متکلم، فقیه و طبیب امامی قرن دوازدهم و سیزدهم هجری کتاب نزهت اثنی عشریه را در رد کتاب التحفه الاثنی عشریه عبدالعزیزدهلوی نوشت (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۲/۵۰۱).

ابوالظفر میرحامدحسین موسوی هندی نیشابوری در پنجم محرم سال ۱۲۴۶ هجری، (۱۸۳۰ م) در «میرته» به دنیا آمد (تبریزی، ۱۴۱۴: ۴۶۵-۴۶۶). پدر وی محمدقلی موسوی لکنه‌وی (۱۱۸۱-۱۲۶۰ م) از علمای قرن سیزده این سرزمین که در دانش کلام^۱ برجسته بود (امینی، بی‌تا: ۱۵۷/۱؛ آقابزرگ، ۱۴۳۰: ۱۳/۳۴۷). در زمان وی اثر «ازاله الخفاء عن خلافة الخلفاء» از ولی الله دهلوی که دارای نظام اندیشه‌ای سلفی‌گری با گرایش به حدیث، تکیه بر نص، ظاهرگرایی، تخفیف جایگاه عقل و تعصبات مذهبی خودساخته بود، نوشته شد. در ادامه اندیشه اصلاحی و احیایی شاه ولی‌الله با ایجاد مکتب کلامی دهلوی ادامه یافت. این مکتب با ایده احیاء و بازسازی دین مکتب اهل حدیث را تقویت کرد. چنین بینش بازگشت به سنت پیشینی با رهیافت حدیث‌گرایی و کلامی با اندیشه عبدالعزیز دهلوی رشد یافت (حسینی، ۱۳۸۲: ۷/۲۷۷-۲۷۵). وی با نگارش کتاب «تحفه اتنا عشریه»^۲ در دوازده باب رویه رواداری مسلمانان را در این سرزمین دچار چالش کرد. نوشتار شاه ولی‌الله دهلوی و فرزندش بر پایه زاویه دیدی و تلقی راست‌کیشانه^۳ اسلامی آنان بود که در پی گسترش آن در این سرزمین بودند (قنوجی، ۱۹۷۸: ۱۹۴/۳). جریان نوپدید بازگشت به سنت پیشین با تعصب‌ورزی به داشته‌های باوری خود و تندزبانی نسبت به تنوع مذاهب اسلامی کمترین تحمل درباره آنان، زمینه رویکرد دشمنی‌ورزانه با ناهمسویان سنت‌های دینی مانند تشیع دشمنی تقویت کرد. البته از جهت تبارشناسی می‌توان بن‌مایه‌های گرایش بازگشت به داشته‌های پیشینی و رهیافت حدیث‌گرایی به‌عنوان واکنشی به افول تمدنی اسلام و پیدایی پدیده مدرنیته و پیماد آن در جوامع اسلامی به‌واسطه استعمار کمپانی هند شرقی هم تلقی کرد. چنین بنیان‌های اندیشه‌ای واکنشی به مدرنیته دارای فرآورده‌های خشونت‌بار ذهنی و عینی هم‌زمان با میرحامد و پسا وی را هم به دنبال داشت. پدرمیرحامد با نوشته «الاجناد الاثنا عشریه المحمدیه فی رد التحفه الاثنا عشریه الدهلویه» به آن پاسخ داد (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۹۴/۴). نوشتار «تحفه اثنا عشریه» در دوازده باب از عبدالعزیز دهلوی فرزند ولی‌الله دهلوی است که رهیافت ضد شیعی (م ۱۲۳۹ ق) معروف به «سراج الهند» که ترجمه و رونوشتی از کتاب الصواعق الموبقه اثر مؤلف ناشناخته^۴ نصرالله کابلی-است، می‌باشد. میرحامد با نگارش کتاب «عبارات الانوار» به‌عنوان نقدی کلامی به کتاب تحفه اثنا عشریه که عقاید و آراء شیعه در اصول، فروع، اخلاق، آداب و اعمال مورد اعتراض قرار داد پاسخ داد (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۳/۳۴۸؛ حکیمی، ۱۳۶۲: ۸۶-۸۸). وی در این کتاب با کاربری روشی مبتنی بر اصول، قواعدومعیارهای صحیح ارزشیابی و اعتبارسنجی گزاره‌های اعتقادی در نقد و بررسی تواتر احادیث در گستره امامت پژوهی سعی در تثبیت و گسترش باورهای شیعه در محیط زیسته خود کرد.

لازم به یادآوری است که میرحامد در آغاز به جمع‌آوری، تصحیح و تهذیب برخی از نوشته‌های پدر پرداخت (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۳۴۷). کتاب ده جلدی «استقصاء الافحام فی الرد علی منتهی الکلام» به فارسی هم با مطالبی پیرامون قرآن کریم، امام مهدی (ع)، بررسی احوال برخی از دانشمندان اهل سنت و اصول و فروع دین، در پاسخ به شبهه «منتهی الکلام» نوشته حیدر علی فیض‌آبادی حنفی است (حسینی، ۱۳۸۲: ۸/۹۹؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲/۳۱؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۵: ۱/۷۴). در ادامه کتاب شوارق النصوص فی تکذیب فضائل اللصوص از دیگر آثار کلامی وی است. به هر روی برای دریافت شیوه زیسته علمی، فرهنگی و اندیشه‌ای میرحامد حسین می‌توان به مجموعه نوشته‌ها و نامه‌های میرحامد حسین در کتاب «الدررالسنيه» رجوع کرد که در زمان نویسنده از جانب محمدجعفر ظهیری گردآوری شد، رجوع کرد (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۳۴۷-۳۵۰). با توجه به نوشتار میرحامد حسین که غالباً جنبه ردیه‌ای بر نوشتار مذاهب غیر شیعی و رهیافت آنان به داشته‌های باوری و نظری شیعه است، بازنمونی از جهت فکری و شیفتگی وی به این مذهب می‌باشد. بودگی وی در گفتمان ویژه مذهبی و تأثیرپذیری از آن، گونه کنش‌گری وی را سامان بخشید. در این جهت وی توالی عمر خود با منش دانش حدیثی، فقهی و کلام به نگهداشت و اثبات باورهای مذهبی با پاسخ به پرسش‌ها، اشکالات و شبهات به‌عنوان ادای رسالت خود گذراند.

^۱ این دانش پیامدی از نزاع‌ها، مناظرات و استدلال‌هایی در دفاع از انگاره‌های باور ویژه از روایت‌ها و گزاره‌های متشابه دینی که سوبه عقلی آن بیش از نقل است (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۲/۹۴۳).

^۲ میرحامدحسین این اثر ترجمه فارسی و سرقت ادبی از کتاب الصواعق الموبقه از نصرالله کابلی (موسوی، ۱۴۰۴، ۱/۱۶۹، ۵/۳۱۱) و حتی کتاب «بستان المحدثین» وی را هم انتحالی از «مفتاح کنز الدرایه» دانست (همان، ۱۴۰۴، ۱/۱۵۷).

^۳ Orthodox گروهی از مسیحیان بودند که برخی از آموزه‌های رایج میان مسیحیان را خروج از آیین مسیحیت دانستند و آموزه‌های جایگزین را شرط راست دینی تلقی کردند که در این جستار به گونه متافور برای جریان اصلاحگر هم‌زمان میرحامد به کار رفت (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۱۴۲-۱۴۳).

^۴ احوال وی در هیچ منابعی نیامده است.

کتاب عبقات پاسخ به نوشتار و نقد از باب هفتم کتاب تحفه اثنی عشریه درباره امامت به زبان فارسی^۱ از مولوی عبدالعزیز دهلوی است (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۳/۳۴۸) لازم به یادآوری است که کتاب مولوی عبدالعزیز دهلوی دامنه نزاع مذهبی اسلامی را از امامت به نبوت، الهیات و معاد و اختلافات فقهی و مانند آن گسترش داد. عبدالعزیز کتابش را در دوازده باب با عناوین متفاوت سامان داد.^۲ هرچند ردیه‌های این اثر از جانب دانشوران شیعی چه به صورت کل کتاب و چه جزء آن صورت گرفت. در نمونه‌ای ردیه هفت جلدی از شیخ جمال‌الدین ابوالاحمد میرزا محمد بن عبدالنبی بن عبدالصانع نیشابوری هندی اکبرآبادی اخباری (مقتول ۱۲۳۲ هـ) با عنوان «سیف الله المسلول علی مخرب دین الرسول» را می‌توان نام برد (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۰/۱۹۰، ۱۲/۲۸۸). به هر روی شیوه پردازش کتاب عبقات همسو با کتاب تحفه در دو گستره آیات و روایات مرتبط با خلافت امام علی (ع) است. در این میان صاحب تحفه رویکرد شیعیان را درباره آیاتی (هفت آیه) که در اثبات امامت به آن استناد کردند و در پی آن به تأویل و مناقشه در آن آیات سخن گفت، پرداخت. در گستره روایات هم صاحب تحفه به دوازده روایت که شیعیان در اثبات و نگهداشت باوریشان به آن استناد کردند، اشاره کرد. صاحب عبقات کوشید جملات وی را با ادله، شواهد متنی، علم الحدیثی، درایه‌ای و رجالی پاسخ دهد. با توجه به شیوه نویسنده کتاب تحفه اثنی عشریه در کاربست احادیث، میرحامد نیز به نقد شیوه نقل احادیث پرداخت. وی ضمن یادآوری انگیزه‌های مختلف در وضع و تحریف احادیث (خ، ۲۱۰) در توالی زمان و حتی در دوران پیامبر اسلام^۳ نقد و بررسی سند روایت‌ها را ضروری دانست. در این جهت وی با بهره‌مندی از منابع رجالی، حدیثی، تاریخی، کلامی و منابع مخالفین، سند روایت‌ها را به بوته نقد کشاند. میرحامد با نقد نظرات بزرگان اهل سنت متن روایت‌های آنان را نیز مورد تحلیل قرار داد و چگونگی دلالت حدیث مطابق دیدگاه نظر شیعه را تبیین کرد. وی در ادامه شبهات و اعتراضات مطرح‌شده از جانب دانشوران اهل سنت را نقل و پاسخ داد.

شیوه روی آوری میرحامد به آیات قرآن

چنانچه آمد تبار اندیشگی میرحامد بر ردانگاره خلافت و اثبات اندیشه امامت است. در این جهت ساختار معرفتی و استدلالی میرحامد برد و محور آیات و روایات استوار است. میرحامد حسین بر پایه کاربست آیات شش‌گانه (آیات ولایت، تطهیر، مودت، اطاعت، سبقت و مباحله) شاه عبدالعزیز در ردو نفی اندیشه شیعه در گستره امامت، در شش دفتر با رویکرد درون دینی (تفسیری-روایی) و زاویه دیدشیعی به تبیین و استدلال این آیات در حقانیت امامت به‌عنوان یک مبنای نظام سیاسی پرداخت. وی در گام نخست بر مبنای کتاب رقیب، آیات مورد استفاده را تبیین و در گام دوم با تفصیل ضرورت، ماهیت و جایگاه امامت در احادیث را پیگیری کرد. *إِنَّ هَذَا هُوَ الْمَنْهَجُ الثَّانِي مِنْ كِتَابِي الْمَسْمُومِ بِعُقَاتِ الْأَنْوَارِ فِي إِثْبَاتِ إِمَامَةِ الْأَئِمَّةِ الْأَطْهَارِ، الَّذِي نَقَضَتْ فِيهِ عَلَى الْبَابِ السَّابِعِ مِنَ التَّحْفَةِ الْعَزِيزَةِ وَ بِالْغَتِ فِي الدَّبِّ عَنْ ذِمَارِ الطَّرِيقَةِ الْحَقَّةِ الْعَلِيِّ*. (میرحامد، ۱۴۰۴: ۱/۷). گونه استدلالی وی در آیات ابتدا، پردازش به شأن نزول آیات و تأیید آن از سوی اکابر دانشوران اهل سنت است (میرحامد، ۱۴۰۴: ۹/۴۸، ۱/۲۲۶). البته شیوه استدلالی وی مبتنی بر طریق کتاب تحفه عبدالعزیز است که با استناد به سیاق و شأن نزول آیات به انکار دیدگاه شیعه پرداخت. در نمونه‌ای صاحب تحفه با استناد به سیاق آیه تطهیر (احزاب/۳۳) و روایات اهل سنت، خطاب آیه را همسران پیامبر (ص) دانست. در این جهت مفاد روایت شأن نزول آیه شریفه در شأن اهل بیت را منکر شد (دهنوی، ۱۴۳۲: ۴۰۳-۴۰۷). وی با ترجیح روایات برسیاق، دیدگاه مبتنی برسیاق آیه تطهیر درباره همسران پیامبر (ص) را نپذیرفت. بر این اساس نوشت: «هرگاه به احادیث صحیحه و روایات نبویه مستفیضه و اتفاق فریقین و اجماع اکثر مفسرین ثابت‌شده که این آیه شریفه در شأن آل عبا (ع) نازل شده است، پس اذعان به مفاد احادیث لازم شد و رعایت مناسبت آیات ساقط گشت و مراعات مناسبت در آیات سابقه و لاحقیه وقتی معتبر است که مانعی نداشته باشد (میرحامد، نسخه خطی: ۱۹۱). وی در ادامه نوشت: «به احادیث صحیحه و روایات معتمده به اثبات رسانیدیم که آیه مذکور به حق آل عبا نازل شده، پس قول برخلاف آن به این معنی است که در حق نساء النبی نازل شده باطل محض باشد و غیرقابل سماعت، بلکه موجب ظهور فضیحت و نصب قائل است نزد اصحاب دیانت و براءت (میرحامد، نسخه خطی، ۱۶۴).

^۱ در دوران حکمرانی سلاطین گورکانی (۱۸۵۷-۱۵۲۶ م)، زبان فارسی‌زبان انتقال علم و دین به شمار آمد (نجاتی حسینی، ۱۳۹۵: ۹۵-۹۷).

^۲ باب اول: تاریخ و فرقه‌های شیعه؛ باب دوم: مکائد شیعه؛ باب سوم: اسلاف شیعه و کتاب‌هایشان؛ باب چهارم: راویان و احادیث شیعه؛ باب پنجم: الهیات؛ باب ششم: نبوت؛ باب هفتم: امامت؛ باب هشتم: معاد؛ باب نهم: مسائل فقهی؛ باب دهم: مطاعن؛ باب یازدهم: در خواص مذهب شیعه مشتمل بر سه فصل اوهام و تعصبات و هفوات؛ باب دوازدهم: در توتلی و تبری.

^۳ حدیث «مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدٍ فَلْيَتَوَّعْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» از پیامبر (ص) (سیوطی، ۱۴۱۳: ۱۷۷/۲؛ صبحی صالح، ۱۹۸۴: ۱۴۹).

میرحامد برداشت و توسعه معنایی اهل بیت به همسران پیامبر(ص) را برآمده ذهنیت کلامی اهل سنت و بیرون شدن از معناشناختی هم‌زمانی(عصر نزول) دانست. «متبادر از اهل بیت شخص، به حسب عرف، اقارب و ذریت او هستند نه ازواج والتبادر دلیل الحقیقه، پس اطلاق اهل بیت بر ازواج خلاف اصل باشد.» (میرحامد، نسخه خطی: ۱۷۲). استناد عبدالعزیز دهنوی به آیه(هود/۷۳) درباره اهل بیت که به همسر ابراهیم (ع) اشاره دارد را رد نموده و این پیوند را بر پایه خویشی نسبی که ساره دخترعموی ابراهیم بود، بیان داشت(میرحامد، نسخه خطی: ۱۷۱). هشدار وی به اهل سنت در پرهیز از فهم آیه بر پایه پیش‌فرض‌ها، پیش دانسته‌ها و باورهای کلامی جهت فهم درست متن است. در این نگره وی شیوه روی‌آوری صاحب تحفه در عدول نظریه سیاق در آیه «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (ای رسول ما!) پس به خاطر رحمتی از جانب خدا(که شامل حال تو شده) با مردم مهربان گشته‌ای و اگر خشن و سنگدل بودی، (مردم) از دور تو پراکنده می‌شدند.» (آل عمران/ ۱۵۹) را بازنمایی کرد. با توجه به سیاق آیه که در مذمت افرادی است که در جنگ احد دچار سستی و گناه شدند و پیامبر (ص) مأموریت می‌یابد که از کاستی‌ها و تقصیرهای آنان درگذرد. تلاش اهل سنت برزدایش تقصیر شیخین در جنگ احد، نمونه‌ای از عدول آنان از سیاق آیه تفسیر کرد (میرحامد، نسخه خطی: ۱۹۳). بر این اساس میرحامد با تبار اندیشگی مبتنی بر امامت، تلاش کرد در گستره آیات با تکیه بر روایات و از سوی دیگر با عقلانیت ویژه درون‌متنی عدم پابندی اهل سنت را به شمول شیوه و مبانی استدلالی خودشان را بازنمایی کند.

نتیجه‌گیری

اندیشه‌های انسانی بازنمایی از بافتار ویژه زیسته است. در این میان تبار اندیشگی میرحامدحسین در روی‌آوری به مسائل به‌عنوان امرواکنشی به کنشگری بنیان‌های اندیشه‌ای سلفی‌گری و مانند آن تلقی شده که دارای پیشینه تاریخی بود. دریافت کنش‌های ذهنی میرحامدحسین همبسته به مؤلفه‌های فرازبانی در منطقه شبه‌قاره هند به گونه هم‌زمانی و درزمانی است. وجود عناصر انضمامی در شبه‌قاره هند به گونه درزمانی در قالب راه‌یابی دین اسلام در این منطقه، حکمرانی اسلام، تنوع ادیان و مذاهب اسلامی و مؤلفه‌های هم‌زمانی در اشکال پدیده مدرنیته و حضور آن در جهان مسلمان و ایجاد تهدید هویتی در این سرزمین، سلطه بیگانگان و شیوه روی‌آوری به پدیده مدرن و عنصر سلطه، پیدایی پدیده اصلاح دینی و بروز کنشگری خشونت‌آمیز با رویکرد جهادگرایانه متعصبان دینی در نسبت به ناهمسویان، زمینه چگونگی کنشگری انتزاعی و ذهنی را فراهم کرد. نوع اندیشه‌های دینی هم‌بسان سایر اندیشه‌ها به لحاظ تکونی و گستردگی متأثر از اوضاع و احوال اجتماعی است. بر این اساس اندیشه کلامی و حدیثی میرحامدحسین نیز با تأثر از موقعیت زمانه‌اش تکون و توسعه یافت. البته این تأثر اندیشه‌ای انفعالی نبوده، بلکه واکنشی فعالانه به کنشگری شبهه‌افکنان منکر جریان اندیشه شیعه بود.

منابع

- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد. (۱۳۸۳ق). الکامل، بیروت: دارصادر.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۱۳۷۹ق، ۱۹۶۰م). السیاسة الشرعیة فی اصلاح الراعی و الراعیة، راجعه و علق علیه محمد عبدالله السبحان. مدینه المنوره: المکتبه العلمی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۷۵ش). مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن غنام، حسین بن ابی بکر. (۱۴۱۵ق). تاریخ نجد، تحقیق ناصرالدین اسد. بیروت- قاهره: دارالشروق.
- ابوزهره، محمد. (۱۹۹۱م). ابن تیمیه حیات و عصره، آراوه و فقه. قاهره، دارالفکر العربی.
- ارشاد، فرهنگ. (۱۳۷۹ش). مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اسپینکز، لی. (۱۳۸۸ش). فردریش نیچه، ترجمه رضا ولی یاری. تهران: مرکز.
- اکبر آبادی، سید محمد علی. (۱۲۹۹ش). مخزن احمدی، چاپ سنگی، هند: آگره.
- اکرمی، موسی؛ و اژدریان شاد، زلیخا. (۱۳۹۱). تبارشناسی از نیچه تا فوکو. روش شناسی علوم انسانی، ۱۸(۷۰)، ۷-۳۲.

https://method.rihu.ac.ir/article_201.html

^۱ برخی روایات مصداق آیه را ابوبکر و عمر دانستند (سیوطی، ۱۴۰۴: ۲/ ۹۰).

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۶ش). مشروطه ایرانی، تهران: اختران.
- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن. (۱۴۳۰ق). طبقات أعلام الشيعة، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن. (۱۴۰۳). الذريعة إلى تصانيف الشيعة، بيروت: دار الاضواء.
- آنتونووا و دیگران. (۱۳۶۳ش). تاریخ نوین هند، ترجمه پرویز علوی. تهران: بین الملل.
- بلک، آنتونی. (۱۳۸۶ش). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام، ترجمه محمد حسین وقار، چ ۵، تهران: انتشارات اطلاعات.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۸۱ش). سبک شناسی (تاریخ تطور نثر فارسی)، تهران: نشر زوار.
- بهبهانی، آقا احمد. (۱۳۷۳ش). مرآت الاحوال جهان نما، قم. نشر انصاریان.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۲ش). تاریخ تفسیر قرآن. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- تبریزی، علی بن موسی. (۱۴۱۴ق). مرآة الكتب، قم: کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- جبری نسب، نرگس. (۱۳۸۸). مهاجرت ایرانیان به هند. مطالعات شبه قاره، ۱۱(۱)، ۵۶-۲۵. <https://doi.org/10.22111/jsr.2010.354>
- جبرئیلی، محمد صفر. (۱۳۹۱ش). سیری در تفکر کلامی معاصر. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۹ش). تحلیلی از تحولات فکری و سیاسی اسلام بعد از رسول اکرم. قم: مرکز فرهنگی دفتر نمایندگی رهبری در دانشگاه ها.
- جمشیدی بروجردی، محمدتقی. (۱۳۷۲ش). علل ریشه‌ای درگیری‌های مسلمانان و هندوها. تهران: وزارت امور خارجه.
- حسینی، شریف عبدال. (۱۳۸۲ق). نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر، حیدرآباد: مطبعة مجلس، دائرة المعارف العثمانية.
- حسین، طه. (۱۹۸۱م). تاریخ الادب العربي، (العصر الجاهلی والاسلامی)، بيروت: دارالعلم للملایین.
- حسینی میلانی، سیدعلی. (۱۴۲۵ق). استخراج المرام من استقصاء الإفحام، قم: شریعت.
- حصومی، ولی الله. (۱۳۹۱ش). نقد و بررسی آراء خاورشناسان در مورد احادیث نبوی، قم: دانشکده اصول الدین.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۶۲ش). میرحامد حسین، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۴ش). تاریخ نهضت‌های دینی-سیاسی معاصر، تهران: انتشارات بهبهانی.
- حنا الفاخوری، خلیل جور. (۱۳۹۰ش). تاریخ فلسفه در جهان اسلام، ترجمه عبدالمحمدآیتی. چ ۹، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- خراسانی، محمد هاشم. (۱۳۸۸ش). منتخب التواریخ، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران: اسلامیة.
- خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۸۱ش). تحقیق در وجوه دیاسپورای فرهنگ و تاریخ ایرانیان. کتاب ماه، (۵۵-۵۴)، ۳.
- دورانت، ویلیام جیمز. (۱۳۷۲ش). مشرق زمین گهواره تمدن. ترجمه احمد آرام، عسکری پاشایی، امیرحسین آریانیور و محمود مصاحب، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- رضوانی، علی اصغر. (۱۳۸۴ش). فتنه وهابیت، قم: انتشارات مسجد جمکران.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۴ش). ارزش میراث صوفیه، تهران: انتشارات آریا.
- سارتر، ژان پل. (۱۳۸۶ش). اگزستانسیالیسم و اصالت بشر، ترجمه رحیمی. تهران: انتشارات نیلوفر.
- سایمونز، جان. (۱۳۹۰ش). فوکو و امر سیاسی، ترجمه کاوه حسین زاده، تهران: رخداد نو.
- سیوطی، عبدالرحمن ابی بکر. (۱۴۱۳ق). تدریب الراوی فی شرح تقریب النواوی، ریاض: کتبه الریاض الحدیثه.
- شمیل، آن ماری. (۱۳۶۸ش). ظهور و دوام اسلام درهند، مترجم حسن الهوتی، تهران: کیهان اندیشه، (۲۳).
- صاحبی، محمدجواد. (۱۳۶۷ش). اندیشه اصلاحی در نهضت‌های اسلامی، تهران: مؤسسه کیهان.
- صادقی علوی، محمود. (۱۳۹۷). تأثیر حکومت‌های شیعه‌مذهب دکن در گرایش به تشیع در این منطقه. شیعه پژوهی، ۴(۱۴)، ۸۷-۱۰۴.
- https://shia.urd.ac.ir/article_111646.html
- صالحی زاده، عبدالعدی. (۱۳۹۰). درآمدی برتحلیل گفتمان میشل فوکو؛ روش های تحقیق کیفی. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۲(۳)، ۱۱۳-۱۴۱.
- <https://sid.ir/paper/235457/fa>
- صالحی، اسکندر؛ ضیاء شهابی، پرویز؛ و ذخی، عباس. (۱۳۹۵). سیر تحول معنای وجود و موجود از نخستین سده‌های هجری تا عصر ابن سینا. دوفصلنامه حکمت سینوی، ۲۰(۵۶)، ۸۴-۱۰۲. magiran.com/p1644967
- صبحی صالح، ابراهیم. (۱۳۹۸م). علوم الحدیث و مصطلحه، بيروت: دارالعلم للملایین.
- عرب، عباس؛ و حق پناه، یونس. (۱۳۹۰). تحلیل روانشناختی اشعار صعالیک براساس مکتب آدلر. زبان و ادبیات عربی، ۳(۵)، ۱۱۵-۱۴۴.
- <https://doi.org/10.22067/jall.v3i5.11235>
- عطایی، عبدالله. (۱۳۹۳م). بررسی تطبیقی اندیشه‌های اصلاحی سیدجمال الدین اسدآبادی و سیداحمدخان، مجله شبه قاره (ویژه فرهنگستان، ش ۳، ۱۹۸-۱۸۱).
- علی‌زاده موسوی، سیدمهدی. (۱۳۹۱ش). سلفی‌گری و وهابیت قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- فخری، ماجد. (۱۳۷۲ش). سیر فلسفه در جهان اسلام، ترجمه نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فرج، عبدالسلام، الفریضه الغائبه، بی نا، بی جا، بی تا.
- فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۶ش). فرق تسنن، قم: نشر ادیان.

- قادری، حاتم. (۱۳۹۲ش). اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران. ج ۱۳، تهران: سمت.
- قنوجی، صدیق. (۱۹۷۸م). ابجد العلوم، به کوشش عبدالجبار زکار، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- کچوئیان، حسین. (۱۳۸۲ش). فوکو و دیرینه‌شناسی و دانش. تهران: انتشارات دانشگاه.
- کحاله، عمررضا. (بی تا). معجم المؤلفین، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- گلد، دانیل. (۱۳۷۸ش). هندویسم سازمان یافته از حقایق ودایی تا ملت هندو، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران: هرمس.
- لاییدوس، ایراماروین. (۱۳۸۷ش). تاریخ جوامع اسلامی، ترجمه علی بختیار زاده، تهران: اطلاعات.
- مادلونگ، ویلفرد. (۱۳۸۷ش). مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ترجمه جوادقاسمی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- متقی هندی، علاءالدین علی بن حسام. (۱۴۰۱ق). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجتبائی، فتح الله. (۱۳۷۹ش). اسلام در شبه قاره هند و پاکستان، مدخل اسلام، تهران: دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- محمود، محمود. (۱۳۵۳ش) تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، تهران: اقبال.
- مسعودی، ابی الحسن علی بن حسین. (۱۴۰۴ق). مروج الذهب، قم: دارالهجره.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳ش). اسلام و مقتضیات زمان، تهران: نشر صدرا.
- موقی، احمد. (۱۳۷۴ش). جنبش‌های اسلامی معاصر، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها.
- موسوی، سیدجواد. (۱۳۸۹ش) بازخوانی حیات علمی علامه سیدمیرحامدحسین کتاب الدررالسنیة. سفینه بهار، ۲۶، ۱۵۸-۱۸۴.
- موسوی، میرحامدحسین. (۱۴۰۴ق). عبقات الانوار فی إمامة الائمة الاطهار، ج ۱-۱۰، به کوشش غلامرضا مولانا بروجردی، قم: مؤسسه المعارف.
- میرزا ابوطالب خان. (۱۳۶۳ش). مسیر طالبی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: انقلاب اسلامی.
- نجاتی حسینی، راضیه. (۱۳۹۵ش). نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۸ش). تاریخ فلسفه اسلام، جمعی از مترجمان. تهران: حکمت.
- نظامی، خلیق احمد. (۱۳۷۷ش). سرسید احمدخان (مؤسس دانشگاه علیگره اسلامی)، ترجمه توفیق سبحانی، مجله نامه پارسی، ش ۳-۱۹۴-۲۱۰.
- النمر، عبدالمنعم. (۱۹۸۱م) تاریخ الاسلام فی الهند، بیروت: المؤسسه الجامعیه للدراسات و النشر و التوزیع.
- نیچه، فریدریش. (۱۳۷۷ش). تبارشناسی اخلاق؛ یک جدل نامه، ترجمه داریوش آشوری، چ دوم، تهران: نشر آگه.
- نیکفر، محمدرضا. (۱۳۸۵ش). لوتر و دین پیرایی مسیحی. مدرسه، شماره ۴.
- هارلند، ریچارد. (۱۳۹۵ش). ابرساختارایی: فلسفه ساختارایی و پساساختارایی، ترجمه فرزانه سجودی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر.
- هاشمی خراسانی، محمد. (۱۳۸۸ش). منتخب التواریخ. تهران: اسلامیة.
- هالیستر، جان نورمن. (۱۳۷۳ش). تشیع در هند، ترجمه آذرمیدخت فریدونی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- هندشاه استرآیادی، محمد بن قاسم. (۱۳۹۳ش) تاریخ فرشته، تصحیح محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار مفاخر فرهنگی.
- یعقوبی، محمد ایلیا. (۱۳۹۴ش). روش‌شناسی نقد کتاب توسط علامه میرحامد حسین هندی در عبقات الانوار و منبع شناسی عبقات الانوار، مطالعات حدیث پژوهی، (۱)، ۱۸-۱.

References:

- Traboulsi, S. (2002). An Early Refutation of Muhammad b. 'Abd al-Wahhāb's Reformist Views. in Die Welt des Islams, 42(2002), 373-415. <https://doi.org/10.1163/15700600260435038>